

## ТРАДИЦІЙНИЙ, КОГНІТИВНИЙ І ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ТЕРМІНА ЯК СПЕЦІАЛІЗОВАНОЇ МОВНОЇ ОДИНИЦІ

### TRADITIONAL, COGNITIVE AND FUNCTIONAL APPROACHES TO DETERMINE THE TERM AS A SPECIALIZED LANGUAGE UNIT

Доскач К.В.,

*аспірант кафедри англійської філології та перекладу  
Житомирського державного університету імені Івана Франка*

У статті на матеріалі наукових праць проводиться аналіз основних підходів у термінології та з'ясовується потенціал когнітивних термінів. У традиційній парадигмі описуються та розмежовуються такі поняття, як термінознавство, термінологія та терміносистема. Основним пунктом дослідження в статті є когнітивне термінознавство, фокус уваги та різні погляди науковців на когнітивну природу терміна. Стаття розкриває функціональні особливості терміна, його роль і сутність.

**Ключові слова:** термінознавство, терміносистема, когнітивний підхід, дефініція, номінативна функція, концепт.

В статье на материале научных трудов проводится анализ основных подходов в терминологии и выясняется потенциал когнитивных терминов. В традиционной парадигме описываются и разделяются такие понятия, как терминоведение, терминология и терминсистема. Основным пунктом исследования в статье являются когнитивное терминоведение, фокус внимания и разные точки зрения ученых на когнитивную природу термина. Статья раскрывает функциональные особенности термина, его роль и сущность.

**Ключевые слова:** терминоведение, терминсистема, когнитивный подход, дефиниция, номинативная функция, концепт.

The article analyzes the main approaches in terminology and finds out the potential of cognitive terms on the materials of scientific works. The traditional paradigm describes and divides concepts such as science of terminology, terminology and term system. The main point of the study in the article is the cognitive terminology, the focus of attention and different scientific points of view on the cognitive nature of the term. The article reveals the functional features of the term, its role and essence.

**Key words:** science of Terminology, term system, cognitive approach, definition, nominative function, concept.

**Постановка проблеми.** Найактуальнішою проблемою сучасного термінознавства є дефініція терміна. Погляди на визначення терміна суперечать один одному, і досі не існує універсальної його дефініції. Дискусійним у сучасному термінознавстві залишається питання щодо впливу когнітивного напрямку на природу терміна та його структуру. Також перед лінгвістами постає питання, якою є основна функція терміна.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Проблеми теорії терміна, його місця в мові й системі знань вирішуються в роботах Л.А. Алексеевої, О.С. Ахманової, С.Г. Бархударова, В.В. Виноградової, Г.О. Винокура, С.В. Грінева, Т.Л. Канделаки, Л.А. Капанадзе, В.М. Лейчика, Д.С. Лотте, Л.А. Манерко, В.Ф. Новодранової, А.А. Реформаторського, В.А. Татарінова, С.Д. Шелова, Л.В. Щерби та багатьох інших. В їхніх дослідженнях визначається лінгвістична природа терміна, виявляються особливості функціонування різних галузевих термінологій, аналізуються семантичні процеси в термінології, піднімаються питання впорядкування та уніфікації термінології в різних галузях науки й техніки.

**Постановка завдання.** Основними завданнями статті є такі: 1) висвітлення основних напрямів у традиційній парадигмі; 2) визначення рівня впливу когнітивного підходу на термінологічну систему; 3) аналіз основних функцій терміна.

**Виклад основного матеріалу.** Під традиційним підходом у термінознавстві прийнято розуміти теорію, розроблену прибічниками Віденської, Радянської та Празької термінологічних шкіл. Традиційна теорія термінознавства ґрунтована на значущості понять і необхідності їх відмежування один від одного. Першочергове значення в цьому підході мають поняття та їх співвідношення з термінами. Сфера функціонування понять розглядається окремо від сфери функціонування термінів. Оскільки у рамках цієї теорії поняття спочатку має переважаче значення над терміном, у центрі уваги термінологічної роботи перебувають саме поняття, понятійна структура та способи її репрезентації [1, с. 254]. У традиційній теорії термінознавства для того, щоб визначити поняття, необхідно визначити його місце в логічно або онтологічно структурованій системі понять. Відповідно до принципів традиційного підходу у будь-якій дефініції мають бути

відображені широкі поняття й основні характеристики, що дають змогу відмежувати ці поняття від інших [2, с. 189].

Упродовж довгого часу термінологія розглядалася багатьма лінгвістами в підрозділі лексикології та визнавалася як самостійна наукова дисципліна. У науці панувала думка про обов'язкову однозначність термінів, їхню системність і сувору впорядкованість. У традиційному підході до термінів висувалися вимоги стислості, обов'язкової дефініційності (А.А. Реформатский, Д.С. Лотте та інші вчені). Проте багатозначним був сам термін термінологія, який вживався у двох значеннях: 1. термінологія як сукупність слів і словосполучень, що називають спеціальні об'єкти та виражають спеціально-професійні поняття; 2. термінологія – розділ мовознавства, що вивчає сукупність термінів, їх граматичну організацію, семантичні особливості й закони функціонування. Той факт, що термінологія (на цьому етапі термін «термінознавство» ще не був прийнятий) як наукова дисципліна має самостійний характер і є окремим напрямом лінгвістики, маючи свій об'єкт, методи, цілі, терміни і так далі, став очевидним тільки в 30-х роках ХХ століття. Саме тоді термінологічна діяльність формується як самостійний напрям досліджень. Варто зазначити, що впродовж довгого часу багато фахівців не визнавало нову наукову дисципліну «термінологію». Наприклад, Ю.Н. Марчук приписує три основні значення слову «термінологія»:

– галузь науки трансдисциплінарного й інтердисциплінарного значення, у якій розглядають наукові поняття та їх визначення (терміни, символи та інше);

– набір термінів конкретної галузі науки й техніки;

– виклад деякої системи концептів і понять у термінах [3, с. 66].

У традиційному підході важливим є розмежування таких понять, як термінознавство, термінологія й терміносистема. Довгий час між цими поняттями не існувало чіткої відмінності: під термінологією часто розуміли й науку, що займається вивченням термінів, і систему термінів. У нашій роботі приймаються визначення, запропоновані М.Н. Володіною: сукупності термінів певних галузей, як правило, нерегульовані, такі, що стихійно склалися, називатимуться термінологіями, а впорядковані, науково обгрунтовані – терміносистемами, а під термінознавством розумітиметься наукова дисципліна [4, с. 96]. Отже, термінознавство – це розділ науки, що досліджує семантичну природу, граматичну організацію та закони функціонування термінів, які обслуговують різні сфери наукової та професійної діяльності людини [5].

Терміносистемою називають основний семіотичний комплекс (сукупність термінів та інших символічних знаків), за допомогою якого фіксується система понять відповідних теорій і наук, яка передає інформацію [6, с. 107]. Термінологія ж містить такі лексичні одиниці, як: професіоналізми, професійні жаргонізми, квазітерміни, терміноїди та інші. Для термінології характерна невпорядкованість, неповні терміни, синоніми, багатозначні терміни, неологізми, архаїзми, індивідуально-авторські терміни тощо. В останні десятиліття під кутом зору типів спеціальних лексем у термінознавстві закріпилися позначення: протерміни, передтерміни, терміноїди, псевдотерміни та інші. Протерміни характерні для донаукового періоду розвитку якої-небудь галузі людської діяльності, вони називають тільки деякі уявлення, а не спеціальні поняття. Передтерміни – спеціальні лексеми, які використовують для назви нових понять, але вони не відповідають поки що вимогам, що ставляться до термінів. Терміноїди – спеціальні слова, які формують спірні, неоднозначні поняття, що не мають до теперішнього часу чітких меж і дефініцій. Псевдотермінами називають гіпотетичні, неправдиві поняття, які не відповідають реальній дійсності [7, с. 140]. Детальна класифікація лексем запропонована в роботах А.Д. Хаютіна, В.М. Лейчика, С.В. Гринева, О.В. Борхвальдта, А.В. Калініна, Н.М. Шанського, С.Д. Шелова та інших учених.

Щоби стати елементом терміносистеми, будь-якій термінологічній лексемі потрібно попередньо пройти певну процедуру відбору. Терміносистема має дві істотні особливості: 1) структурованість, системність (кожен термін пов'язаний з іншими структурними одиницями логічними й асоціативними зв'язками); 2) повнота, яка виражається заповненням усіх осередків системи понять. Під формальним кутом зору терміносистема характеризується більш високою мірою регулярності словотворчих афіксів, тобто має тенденцію використовувати одні і ті ж терміноелементи для найменування однорідних понять [7, с. 147].

Під впливом поширення ідей когнітивізму на початку ХХІ століття формується когнітивне термінознавство. Активне впровадження когнітивного підходу в термінознавстві було зумовлено зв'язком термінологічних досліджень із науками про мислення, а точніше – з «розквітом» лінгвоантропологічного комплексного підходу до мови, у зв'язку з чим будь-який фрагмент мовної картини світу розглядався в його взаємозв'язку з мовним образом людини.

На думку багатьох науковців (В.М. Лейчик, В.Ф. Новодранова, С.І. Маджаєва та інші вчені), це

нова система поглядів на термін, терміносистему, термінозмістовні тексти різного характеру. Мова в когнітивній лінгвістиці визнається результатом та інструментом когніції, під якою, у свою чергу розуміється «наукове і буденне пізнання, що практично реалізується в процесах категоризації та концептуалізації світу» [8, с. 112]. Отже, у фокусі уваги когнітолога перебувають як мовні форми, так і структури знання. У рамках нового підходу мова є найважливішою когнітивною здатністю людини, тісно пов'язаною з особливостями її мислення та діяльності. Людська свідомість розглядається когнітивною наукою як складна система, що відповідальна за отримання, зберігання, активізацію, модифікацію й передачу інформації, а розумові процеси трактуються як діяльність із перероблення цієї інформації. Людина визнається центральною ланкою у процесах пізнання та мовної діяльності. Саме людина формує значення мовних одиниць, здійснює вибір засобів для інтерпретації тої чи іншої ситуації [9, с. 122]. Когнітивне термінознавство, досліджуючи роль термінів у науковому пізнанні та мисленні, використовує досягнення й методи когнітивної лінгвістики, зокрема когнітивної семантики. На відміну від традиційного термінознавства, когнітивне термінознавство передусім розглядає «проблеми співвідношення мовних структур із ментальними структурами, що відбивають особливості людського досвіду та діяльності, питання представлення в мові різних типів знання – буденного та наукового, асоціативно-образного та раціонально-логічного» [9, с. 170]. Вивчення терміна як мовної категорії сприяє виявленню природи самої мови, уявлення про яку пов'язане із створенням нових термінологічних одиниць, що впливають на еволюцію мовної системи.

У парадигмі когнітивного термінознавства термін розуміється як інформаційно-когнітивна структура, що акумулює спеціальні знання, необхідні в процесі наукової комунікації та професійної діяльності [10, с. 75]. Термін є основною одиницею не тільки науки, але й спеціальних галузей знань і сфер діяльності людини, яка покликана номінувати об'єкти та процеси, одночасно слугуючи засобом пізнання навколишнього світу [11, с. 127]. Термін стає інструментом знання, закріплюючи отриману інформацію у своєму змісті. Він дає можливість узагальнювати наукові знання, множити та передавати їх наступним поколінням учених [12]. Терміни, як носії колективної професійно-наукової пам'яті, виконують функцію посередників-медіаторів у процесі формування спеціального знання, сприяючи розвитку пізнавальної діяльності людини. Як найважливіший засіб наукової комунікації, вони орга-

нічно включаються в процес і результати наукового знання. Когнітивно-інформаційна природа терміна полягає, передусім, в тому, що, будучи одиницею мовного та професійно-наукового знання, він стає основою процесів, які належать мовній свідомості, коли загальномовна інформація трансформується в термінологічну. Загальномовна інформація зафіксована в мовній свідомості людей, що належать до одного мовного колективу, піддається асоціативно-образному переосмисленню у процесі професійно-наукової діяльності, перетворюючись на термінологічну [13, с. 87]. Т.В. Дроздова, Л.В. Івіна, О.Й. Голованова, В.М. Лейчик, С.І. Маджаєва С.Д. Шелов та інші науковці розглядають терміни під кутом зору теорії знання та пізнання як результат когнітивної діяльності фахівця й вважають, що терміни, визначаючи найбільш істотні ментальні об'єкти, вербалізують логічну модель певної системи знання та виступають основними когнітивними орієнтирами у рамках цих систем. Найбільш близька до цього розуміння думка, що терміни у складі термінологічної системи через систему понять створюють модель фрагмента об'єктивної дійсності, яка необхідна в процесі пізнання й освоєння світу [14, с. 26].

Когнітивне термінознавство, з одного боку, продовжує традиції, а з іншого боку, додає риси, властиві сучасному етапу наукового пізнання. Тому доцільно розглянути характеристики когнітивного напрямку порівняно з попередніми етапами термінознавства. Якщо традиційне термінознавство не виходило за межі аналізу мовного знака, то когнітивний напрям робить його «відкритою» наукою, з явною тенденцією до розширення своїх меж, з тяжінням до інтеграційних процесів, які ведуть до виділення міждисциплінарних програм дослідження (наприклад, когнітивна наука, що займається феноменом інформації та її обробки). Це явище в дослідженнях термінознавців дістало назву «експансіонізм» [15, с. 210]. Експансіонізм у своєму розумінні тісно пов'язаний з іншою відмінною рисою сучасної лінгвістики – антропоцентризмом, оскільки пояснення облаштуванню мови намагаються знайти, перш за все, в сутнісних характеристиках її носія – людини. Антропоцентризм стає провідним напрямом міждисциплінарного синтезу, що виявляється в обліку людського чинника під час формування системи мови, номінативної організації тексту та мовної особи. «Антропоцентризм як особливий принцип дослідження полягає в тому, що наукові об'єкти вивчаються передусім через їхні ролі для людини, призначення в її життєдіяльності та функції для розвитку та вдосконалення особистості» [16, с. 212].

Оскільки провідним експланаторним принципом когнітивного термінознавства є «зв'язок із людиною», когнітивне термінознавство характеризується як «антропоцентричне», а теорії традиційного термінознавства – як «терміоцентричні» і «лінгвоцентричні». Когнітивне термінознавство вивчає «мову-здатність» як характеристику «передмовної готовності» особи у взаємодії з іншими способами репрезентації мови – «мовою-текстом» і «мовою-системою» (лінгвоцентризм), а також у взаємодії з продуктом металінгвістичної діяльності термінолога – терміносистемою (терміоцентризм) [17, с. 149].

Одним із найважливіших питань когнітивного термінознавства є питання про походження терміна. Поява терміна (чи спеціальної професійної лексичної одиниці) пов'язана з такими явищами, як перехід загальноживаного слова в термін, як свідоме створення нової лексичної одиниці окремої мови або іншомовного матеріалу та запозичення слова з інших галузей знання. Саме тому питання семантики викликають великий інтерес, який пов'язаний із філософськими та мовознавчими проблемами, що розглядають зв'язок між мовою, мисленням і дійсністю. З позицій когнітивного термінознавства термін розглядається як динамічне явище, яке народжується, формується та поглиблюється в процесі пізнання (когніції), переходу від концепту розумової категорії до вербалізованого концепту, пов'язаного з тією або іншою теорією, що представляє ту або іншу сферу знання чи діяльності.

Багато лінгвістів (Л.А. Капанадзе, О.І. Чупіліна, С.В. Гринев та інші вчені) дотримуються **функціонального** погляду на природу терміна, суть якого полягає в тому, що в ролі терміна може виступати будь-яке слово. Терміни – це не особливі слова, а тільки слова в особливій функції.

Під функцією терміна розуміється роль, яку виконує термін як засіб позначення загального спеціального поняття. На думку В.М. Лейчика, термін виконує цю функцію в декількох сферах: у лексико-семантичній системі певної мови своїм мовним субстратом, у терміносистемі відомої галузі знання та діяльності, у теорії цієї галузі. У всіх цих сферах функції різні, але взаємопов'язані, тому доцільно говорити про систему функцій терміна. Проте під час аналізу функцій терміна можна взяти за початковий пункт перелік функцій слова, оскільки терміни ґрунтовані на лексичних одиницях мови як на мовному субстраті. Отже, проаналізуємо основні функції терміна:

1) номінативна функція, за допомогою якої терміни називають загальні поняття, категорії, ознаки (властивості) понять, а також операції (відношення)

в різних спеціальних сферах людських знань і діяльності [14, с. 320];

2) сигніфікативна функція відповідає за позначення або знакові дії, тобто термін зазвичай виражає поняття [18, с. 220].

3) комунікативна функція характеризує слово як засіб передачі реципієнту деякої змістовної та супутньої стилістичної інформації зі встановленням зворотного зв'язку. Вивчаючи інформацію, яку передає термін, варто пам'ятати, що він слугує засобом передачі спеціального знання у просторі та часі;

4) прагматична функція мовного знака тісно пов'язана з комунікативною. Вона визначається зв'язком знака з учасниками комунікації, конкретними умовами та сферою спілкування, залежить від тієї установки, яку вибирає продуцент мови, впливаючи на реципієнта: переконати, спонукати до дії тощо. Будучи лексичним елементом, термін може виконувати евристичну функцію відкриття нового знання;

5) когнітивна функція визначає термін як підсумок тривалого процесу пізнання суті предметів та явищ об'єктивної дійсності, вербалізацію спеціального концепту, який спочатку може бути не просто уявним об'єктом, а навіть виявом чуттєвого пізнання [14, с. 129].

Нині термін у працях представників когнітивного термінознавства Л.М. Алексеєвої, В.Ф. Новодранової та інших учених описується як результат дискурсу, що реалізовує процес пізнання [19, с. 106]. Окремі групи термінів виконують також додаткові функції, які не є загальними. Наприклад, багато термінів природних, технічних і громадських наук виконують класифікуючу функцію. Частина термінів виконує правову функцію [14, с. 102].

Хоча функції терміна базуються на значенні лексичних одиниць мови, термін і загальноживане слово не можна ототожнювати. На думку багатьох лінгвістів, головною відмінністю терміна від інших лексичних одиниць є саме його здатність виражати спеціально-професійне, наукове або технічне поняття, оскільки саме зв'язок терміна з поняттям певної галузі знання робить його особливою лексичною одиницею [20, с. 113]. Будь-яка лексична одиниця природної мови може стати лексичною одиницею МСЦ (мови для спеціальних цілей), коли вона залучається до цієї мови; при цьому вона стає терміном, якщо починає виконувати особливі функції [14, с. 157].

Аналіз основних підходів термінології свідчить про те, що загалом логіка розвитку термінознавства «повторює» основні етапи розвитку лінгвістики. Антропологічна парадигма лінгвістики особливо інтенсивно розвивається в останнє десятиліття. До

цього лінгвістика «розконсервувала» опис мовної системи за рівнями мови, потім перейшла до синтезу методів вивчення номінативного складу мови та її будівельних ресурсів. Ми виокремлюємо традиційний, когнітивний і функціональний підходи до вивчення терміна як спеціалізованої мовної одиниці. В основі традиційного підходу лежить значення поняття та необхідність його розмежування. Головна роль у цьому підході грають співвідношення між термінами та поняттями. Когнітивне термінознавство, на відміну від традиційного, розглядає проблеми взаємодії мовних структур із ментальними. З позиції когнітивного підходу термін формується та поглиблюється в процесі пізнання, переходу від розумової категорії до вербалізованого усвідомлення його дійсності. З функціонального погляду на природу терміна будь-яке слово може виступати в його ролі, виконуючи відповідну функцію. Серед основних функцій терміна ми виокремлюємо номінативну (називає загальні

поняття та категорії), сигніфікативну (позначає або виражає поняття), комунікативну (характеризує слово як засіб передачі змістовної стилістичної інформації зі встановленням зворотного зв'язку), прагматичну (визначає зв'язок знака з учасниками комунікації), когнітивну (визначає термін як підсумок тривалого процесу пізнання суті предметів та явищ як вербалізацію спеціального концепту). Термінологія будь-якої сфери знання або діяльності виступає головним засобом зберігання, обробки, трансляції та розвитку концептуальних парадигм у науці. Потенціал когнітивних термінів, їхнє місце в сучасному науковому знанні важко переоцінити. Навіть суто специфічний термін і поняття, що стоїть за ним, можуть бути використані як інструмент пізнання. Тут же ми маємо справу з організованою в систему термінологією, яка дає змогу побудувати несуперечливу концепцію мови, представити картину її складної взаємодії з людським мисленням, пізнанням і діяльністю.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Packeiser K. The general theory of terminology: a literature review and a critical discussion. Copenhagen: Copenhagen Business School, 2009. 84 p.
2. Temmerman R. Towards new ways of terminology description: the sociocognitive approach. Vol. 3. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2000. 258 p.
3. Марчук Ю.Н. Основы терминографии: метод. пособие. М.: ЦИИ МГУ, 1992. 75 с.
4. Володина М.Н. Теория терминологической номинации. М.: Изд. МГУ им. Ломоносова, 1997. 180 с.
5. Кобрин Р.Ю. О понятиях «терминология» и «терминосистема». Научно-техническая информация. Сер. 2. № 8. М.: «Наука», 1981. С. 7–10.
6. Лейчик В.М. Термины и терминосистемы – пограничная область между естественным и искусственным в языке. Вопросы терминологии и лингвистической статистики. Воронеж: Изд. Воронежского университета, 1976. 131 с.
7. Сложеникина Ю.В. Терминологическая лексика в общезыковой системе: спецкурс по русскому языку для студентов филологических специальностей высших педагогических учебных заведений. Самара: Изд-во Самарского ГПУ, 2003. 159 с.
8. Кубрякова Е.С. Типы языковых значений. М.: «Наука», 1981. 200 с.
9. Голованова Е.И. Введение в когнитивное терминоведение: учебное пособие. М.: ФЛИНТА: Наука, 2011. 224 с.
10. Комарова З.И. Семантическая структура специального слова и ее лексикографическое описание. Свердловск: Изд-во Уральского ун-та, 1991. 118 с.
11. Ивина Л.В. Лингво-когнитивные основы анализа отраслевых терминосистем (на примере англоязычной терминологии венчурного финансирования): учеб.-метод. Пособие. М.: Академический проект, 2003. 303 с.
12. Козловская О.Г. Когнитивный подход к исследованию термина как инструмента познания. Язык как средство коммуникации: теория, практика, методика преподавания. М., 2007. С. 245–247.
13. Володина М.Н. Когнитивно-информационная природа термина (на материале терминологии средств массовой коммуникации). М.: Изд-во МГУ, 2000. 128 с.
14. Лейчик В.М. Терминоведение: предмет, методы, структура. 2-е изд. М.: «КомКнига», 2006. 216 с.
15. Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения. М.: ИЯ РАН, 1997. 556 с.
16. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. М.: «Наука», 1987. 264 с.
17. Татаринцов В.А. Теория терминоведения. Т.1: Теория термина. История и современное терминоведение. М.: Московский лицей, 1996. 311 с.
18. Конечная В.П. Введение в сопоставительную лексикологию германских языков. М.: «Высшая школа», 1993. 256 с.
19. Новодранова В.Ф. Когнитивный подход к изучению терминологии. Терминоведение. М.: «Высшая школа», 1997. 183 с.
20. Суперанская А.В. Общая терминология: вопросы теории / Отв. ред. Т.Л. Канделаки. 3-е изд., стереотипное. М., 2004. 248 с.